

Крум ТОМОВСКИ

ТВОРЕЧКИОТ ОПУС НА ПРОТО-МАЈСТОРОТ АНДРЕЈА ДАМЈАНОВ (1813–1878)

Изминаа 128 години од смртта на прото-мајсторот Андреја Дамјанов а неговото дело сè уште буди интерес меѓу архитектите, историчарите на уметноста, теолозите и други научници, високо вреднувајќи ги неговите бројни реализации како врвни архитектонски и естетски дострели на своето време. Покрај повеќето патописци, негови современици, за кои тој бил „прочуен и познат мајстор во околните земји“, за неговата личност и импозантниот творечки опус, како и за одделни објекти, напишани се повеќе монографии и студии, што ја збогатуваат македонската, српската, босанската и бугарската историографија. Бројните истражувачи позитивно ги ценеле неговите проекти и реализации анализирајќи ги просторните, конструктивните и стилските концепции, доаѓајќи до заклучок дека се работи за способен и истакнат мајстор за кого угледниот историчар на уметноста, академик Дејан Медаковиќ, во својата книга „Српска уметност у XIX веку“, наведува дека Андреја е „без сомнение најзначајниот на таа епоха“.

Особено се бројни српските истражувачи кои го проучувале творештвото на Андреја Дамјанов реализирано на почвата на Србија главно во втората половина на XIX век, кое, инаку, претставува пресвртница во архитектурата и посебен придонес во развојот на романтизмот во Србија, како што се: архитектите Пера Поповиќ, Богдан Несторовиќ, Зоран Маневиќ, етнологот Миленко Филиповиќ, историчарите на уметноста Жељко Шкаламара, Миодраг Колариќ, Миодраг Јовановиќ, Александар Кадиевиќ и др., како и бугарските научници Асен Василиев и Никола Маврадинов кои дале свои согледувања за творештвото и за улогата што ја имал мајсторот Андреја Дамјанов како градител на пошироките балкански простори.

За да се зборува за творечкиот опус на прото-мајсторот Андреја Дамјанов, кој е мошне плоден (се наведува дека изградил 40 сакрални и профани објекти), како и да се согледаат неговите идејни, просторни и стилски концепции, важно е да се имаат предвид политичките, општествено-економските, културните и верските услови, како и локалните градежни традиции, кои во тоа време биле присутни во Македонија и на пошироките простори на коишто дејствувал Дамјанов, како и некои согледувања за развојот на архитектурата во Грција, Бугарија и Албанија и за современите архитектонски и уметнички движења во Западна и во Средна Европа како мошне значајни фактори во одредувањето на неговата улога и значењето на неговото дело.

За сето тоа голем придонес дале црковните општини и многубројните ктитори, кои како инвеститори во изградбата на сакралните објекти ја изразувале желбата за

поддржување на градителските традиции, со што се создадени услови за континуитет во градењето на христијански храмови.

Засилената градителска активност во XIX век во Македонија се потпира врз засилената економска моќ на македонското население, врз создавањето на македонската буржоазија, јакнењето на занаетството и трговијата, што условило и брз развој на градовите. Прокламираните граѓански права со Ѓулханскиот хатишериф од 1839 година и со Хатихумајунот од 1856 година со кои се дадени верски, економски и други слободи, иако не биле спроведени во дело, сепак, создале поподносливи услови за живеење на нашето население и можности за послободна комуникација и овозможиле побогата економска, културна и просветна активност. Во градовите и во побогатите села се градат училишта како жаришта на македонската писменост. Се пишуваат учебници на македонски јазик, а во литературата сè повеќе е во употреба народниот јазик. Се развиваат уметничките занаети: градителството со плејада познати и анонимни творци, копаничарството со прочуениот резбар Петре Филипович-Гаргата, а во зографството најмногу се истакнува зографот Дичо Крстевич од селото Тресонче. Така, македонската преродба, станала двигател на општиот економски, просветен и културен развој.

Последица на ваквите промени е и бројното зголемување на градското население со христијани, со што македонскиот град добива нова урбанистичка и архитектонска слика. Се градат куќи за живеење и други профани објекти, а за извршување на верските обреди се обновуваат и се градат нови цркви и манастирски комплекси како значајни духовни и просветни жаришта.

Во вака зголемената градежна активност која се темели на богатите градителски традиции, посебна улога имале мајсторите-градители кои групирани во тајфи, ја преземале целокупната градба и декорација на објектите. Покрај во својата земја, тие како печалбари градат по соседните и во други европски земји и Мала Азија, пренесувајќи го своето стекнато искуство и примајќи нови сознанија од средините во кои работеле.

Меѓу најпознатите семејства од кое потекнуваат искусни мајстори-градители, копаничари и зографи е семејството Рензовски-Дамјанови, чиј главен претставник е прото-мајсторот Андреја Дамјанов.

По своето потекло, Рензовци се Мијаци, родум од малореканското село Тресонче. Некаде во втората половина на XVIII век доаѓаат во Велес по повик на Емин-ага, тогашен владетел на градот, и се населуваат во околното село Папрадиште.

Градителските традиции на семејството Рензовци се предаваат од колено на колено, а како познат градител се афирмира Дамјан Рензовски (околу 1770–1834) – таткото на Андреја, кој ја започнал градбата на Соборната црква Св. Богородица во Скопје во 1834 година, а ја завршуваат неговите синови во 1835 година. Оваа црква изгорела за време на војната во 1944 година. Меѓу синовите најмногу се истакнувал вториот син, Андреја, кој се афирмирал како еден од најпознатите градители на своето време на пошироките балкански простори.

Со стапувањето на градителството на сцена, генерациите од Рензовскиот род настапуваат со нови идеи за градење на монументални објекти поврзани со домашната традиција и со европското наследство од поново време, создавајќи нови просторни и уметнички композиции, особено изразени во сакралната архитектура. Така е формирана „Рензовската школа“, која одиграла голема улога во развојот на македонското преродбенско градителство. Нејзините бројни следбеници ги прифаќаат идеите на Рензовци и ги реализираат во објекти, збогатувајќи ја историјата на македонската архитектура и уметност со нови вредности.

Андреја Дамјанов е роден во село Папрадиште, Велешко, околу 1813 година од каде што, потекнуваат и други градители, како што се: Ѓорѓи Новаков Џонгар, Павле

Јованов Кулафковски и други. Мајсторскиот занает го изучил работејќи во тајфата на својот татко и уште како момче покажал голема способност и интерес кон градежништвото. Тој го презел и раководењето со тајфата и се населил во Велес во 1850 година. Неговото творештво го следиме од 1835 до 1878 година како градител на сакрални и профани објекти, меѓу кои посебно се истакнуваат монументалните градски соборни цркви.

Првите години на неговата многу плодна градежна активност биле посветени на изградбата на цркви во Македонија; потоа работи во Србија, Босна и Херцеговина, главно на црковни објекти и се афирмира како способен мајстор-градител, еден од најпознатите мајстори на Балканот. Работејќи заедно со својот татко на објекти во различни краишта на Македонија, Андреја имал можност да се запознае со богатото архитектонско наследство на својата земја. Запознавајќи ги така конструктивните, функционалните и обликовните елементи на нашата стара архитектура, тој ги проширува своите архитектонски знаења и се инспирира од творештвото на старите мајстори. Така, мајсторот Андреја создава нови архитектонски решенија базирани врз домашната традиција, прифаќајќи ја базиликалната основа како просторна концепција која на нашата почва ја среќаваме уште од палеовизантискиот период, внесувајќи одредени иновации во просторните и стилските содржини. Неговите објекти изградени во Македонија се решаваани, главно, како трикорабни базилики со доста големи димензии, обиколени од западната и од другите страни со тремови над кои се издигаат галерии, т.н. „женски цркви“. Тој истовремено се угледува и на современите архитектонски движења од Западна Европа кои, во тоа време, постепено навлегувале во земјите под турско владеење. Дамјанов во композициите на своите објекти применува ренесансни и барокни елементи, покрај византиските и исламските, создавајќи симбиоза помеѓу традицијата и неостилловите, што е поддржано од неговите следбеници.

Доследен на своите идеи, Дамјанов во неговиот ангажман во Србија го внесува духот на архитектурата од локалното подрачје, угледувајќи се на познатите манастири од српската средновековна архитектура, посебно од моравската школа. Интересно е, овде, да се наведат и забелешките на архитектот Пера Поповиќ, напишани по раскажувањето на својот професор Андра Стефановиќ: „мајсторот Андро градејќи ја смедеревската црква, секогаш кога можеше, одеше до Манасија и Раваница да гледа, да учи и да копира“. Објектите што ги градел во Србија претставуваат комбинација на базилика со комбинирани локални традиции на крстовидни и триконхални решенија со пет куполи и кула камбанарија на западната страна со барокно-класицистички форми. Така Дамјанов се приближува до барањата и романтичарското расположение на христијанското население за обнова на месните традиции внесувајќи елементи од архитектурата на Западна и Средна Европа создавајќи, и покрај мешањето на различни стилски елементи, единствени просторни конструктивни и естетски решенија, кои арх. Богдан Несторовиќ ќе ги дефинира како „нови барања“.

Црквите што ги гради Андреја Дамјанов, главно, се соборни цркви со доста големи димензии, што бара одредени технички и конструктивни познавања коишто ги применувал во доста смели решенија – од подготовка на теренот често непогоден за изградба, по потреба и со фундаирање, до изведба на конструкциите со природен градежен материјал – камен, тула, дрво, премостувајќи големи распони, водејќи пред сè сметка за нивната функција и обработка, како и за естетското обликување на одделни конструктивни детали. Неговата способност и умешност во решавањето на конструктивните проблеми посебно доаѓа до израз кај Мостарската црква, којашто по четиригодишната градба од страна на мајсторот Спасое Вулиќ поради пукањето на столбовите, а подоцна и на сидовите, бил повикан веќе афирмираниот мајстор Андреја да ја продолжи градбата на црквата. Дамјанов ја прифатил поканата и со триесетина мај-

стори од неговата тајфа ја санирал постојната конструкција и ја завршил црквата во 1873 година.

Во обликувањето на црквите, во нивната просторна композиција покрај масивноста диктирана од големината на објектите што доаѓа до израз кај некои од црквите во Македонија, Дамјанов се стреми да создаде хармонични решенија со изразена динамика во горните партии и со нагласен вертикален акцент на западната страна. Во обработката на фасадите, во примената на второстепената пластика, доаѓа до израз богатот архитектонски речник во комбинирањето на елементите со средновековни и барокни мотиви. Разновидните архитектонски детали и богато декорираните влезни партии – портали со зооморфни и вегетабилни мотиви го збогатуваат уметничкиот ефект на Дамјановите творби. Неговиот приод во истакнувањето на конструктивните и декоративните елементи на фасадите изведени во камен – апсиди, столбови, пиластри, аркади, прозорци, портали, венци, кај повеќето објекти изградени во Македонија се темели врз ренесансни традиции и се создаваат контрастни ефекти помеѓу сиво-зеленикавата боја на каменот и малтерисаните светло обоени ѕидни површини.

Во внатрешноста црквите се доста пространи и изгледаат импозантно, што е овозможено како со големината на просторот, така и со архитектонската и декоративната обработка на внатрешноста.

Богатството на форми во ентериерот особено се истакнува со обработката на западната страна каде што се издигаат галерии на два ката во разиграна и истовремено монументална барокна концепција, додека обработката на капителите и на другите украсни елементи, особено на медалјоните, придонесува за збогатувањето на декоративните ефекти во внатрешниот простор. Обработката на иконостасот, украсувањето на ѕидовите со боени орнаменти и фрески, потоа полиелеите и мебелот, го зголемуваат уметничкото доживување.

Овде се поставува прашањето за авторството на одредени уметнички реализации што треба да биде предмет на натамошно проучување. Познато е дека некои се реализирани од браќата на Андреја. Најмладиот брат Никола бил ангажиран во изведувањето на резбарските работи, Ѓорѓи работел како зограф, а Коста како градител и зограф.

За да добиеме појасна претстава за творечкиот опус на мајсторот Андреја, хронолошки ќе ги наведеме неговите дела (цркви) за коишто имаме сознанија:

- Св. Јован во Кратово, 1836 година;
- Св. Пантелејмон во Велес, 1840 година;
- Св. Илија во Печењевац, Србија, 1844 година;
- Црквата во манастирот Св. Јоаким Осоговски крај Крива Паланка, 1845 година;
- Св. Апостоли во Турековац, Србија, 1845, до темел опожарена во 1995 година;
- Успение на Св. Богородица во Ново Село, Штипско, 1850 година;
- Св. Никола во Куманово, 1851 година;
- Св. Ѓорѓи во Смедерево, Србија, 1850–1854 година;
- Св. Дух во Ниш, Србија, 1857–1872 година, опожарена во 2002 година;
- Св. Троица во Нова Варош, Србија, 1857–1873 година;
- Св. Архангел Михаил во Горно Чичево, Велес 1861 година;
- Св. Богородица во Чајниче, Босна, 1857–1863 година;
- Св. Богородица во Сараево, Босна, 1863–1868 година;
- Св. Троица во Пирот, Србија, 1868 година;
- Св. Троица (Нова Црква) во Мостар, Херцеговина, 1873 година, урната во војната од 1992 година.

Андреја гради и објекти од областа на профаната архитектура. Така, за време на градбата на црквата во Сараево тој изградил и една голема касарна, а работел и на поправката на Саат-кулата, исто така во Сараево. Од интерес е да наведеме дека за спомнатата касарна мајсторот Андреја изработил модел во дрво со кој отпатувал во Цариград. Според преданието, за ова дело Андреја бил одликуван од султанот со орден и право да носи сабја.

Едно од најзначајните и најинвентивните остварувања на Андреја Дамјанов е црквата Св. Пантелејмон во Велес, која се наоѓа на јужниот крај на градот, на десниот брег на Вардар, лоцирана во ридест терен, на една зарамнета тераса.

Според натписот што се наоѓа под галеријата, црквата е изградена во 1840 година, а градителот на црквата, мајсторот Андреја, го врежал своето име на надвратникот на јужниот влез во следниов натпис: *Мајстџоро Андреа шџо ѓрави црквџџа.*

Црквата е решена како трикорабна базилика, опервазена од двете бочни страни со тремови, над кои се наоѓаат трибини, кои во западниот дел се соединуваат со галерија. Поради ридестиот терен, кај овој објект не можел да се изведе трем и од западната страна, што е вообичаено за поголемиот дел цркви што ги градел во Македонија мајсторот Андреја.

Во внатрешноста на црквата која изгледа мошне импозантно, особено внимание е обрнато на решавањето на галериите кои се наоѓаат на западната страна со конкавни и конвексни форми. Тие се богато пластично и декоративно обработени и претставуваат комбинација од барокни форми и исламски мотиви.

Покрај во црквата Св. Пантелејмон во Велес, сличен приод Андреја Дамјанов применува и во решавањето на црквата Успение на Св. Богородица во Ново Село, Штипско, којашто со својот волумен доминира во урбаната агломерација на населбата и на црквата Св. Никола во Куманово, додека кратовската црква Св. Јован е со поскуромни димензии.

По своите просторни концепции, поскуромните димензии и надворешната silhouette, се издвојуваат двете манастирски цркви: црквата во манастирот Св. Јоаким Осоговски (1845) и црквата во манастирот Св. Архангел Михаил во близината на селото Горно Чичево, Велешко.

Така, големата црква во манастирот Св. Јоаким Осоговски, претставува посебно решение како во приспособувањето кон теренот со ограничена локација така и со својата просторна концепција. Во основа црквата е решена трикорабно, изделена на 12 траеви покриени со куполи и со нивниот распоред јасно се манифестира крстовидното решение, при што централната купола и со својот висок тамбур доминира во покривната silhouette на црквата. Кај црквата во манастирот Св. Архангел Михаил, изградена во 1861 година кога Дамјанов веќе градел надвор од својата земја, се чувствуваат извесни влијанија во комбинирањето на месните традиции и стекнатите искуства пренесени од Србија од моравската школа. Решена е во форма на нешто издолжен впишан крст со пет куполи од кои доминираат централната купола и кулата-камбанарија од западната страна со класицистички форми.

Значајна градителска активност Андреја Дамјанов развива и во Србија каде што општите политички, верски и културни услови во кнежевството и во деловите под турска управа, посебно по Второто востание, одиграле важна улога како во интензитетот на градењето и разновидноста на објектите така и во стилските определби. Поголемиот дел од новоизградените објекти сè уште ја задржуваат традиционалната форма и декорација со видливи влијанија на западните стилови, кои доаѓаат до израз нешто подоцна, кај репрезентативните објекти проектирани од странски градители.

Во вакви услови, Дамјанов, во новата средина, го започнува својот ангажман во петтата деценија на минатиот век со изградбата на црквите Св. Илија во Печењевац (1844) и Св. Апостоли во Турековац (1845). Станува збор за селски цркви кои по своите димензии, конструктивниот состав и естетскиот израз заостануваат зад монументалните објекти кои Дамјанов ги изградил во Македонија и од оние кои подоцна ќе ги изгради во Србија.

Неговото творештво од половината на XIX век, базирано врз домашните градителски традиции и европските влијанија, претставува пресвртница во српската архитектура. Ова посебно се изразува на Соборниот храм во Смедерево (1853–1854), за кој во српската историографија е најмногу пишувано. Кај оваа монументална градба присутно е влијанието, како што веќе наведовме, на Манасија кое доаѓа до израз во комбинацијата на трикорабното базиликално решение, со моравски тип на основа, со развиен вишан крст и триконхос со пет куполи, додека кулата-камбанарија на западната старана е барокно решена. Инспирацијата од српската средновековна архитектура што Дамјанов ја применува во изградбата на смедеревскиот храм ги задоволите барањата на нарачателите што Дамјанов ќе ја применува во конципирањето и обликувањето и во другите цркви што ќе ги изгради во Србија.

И во нешто подоцна изградената Соборна црква во Ниш (1856–1872), за која е зачуван договор склучен помеѓу Црковната општина и првوماјсторот Андреја во 1857 година, Дамјанов е доследен во спроведувањето на идејата за остварување на синтезата на домашните традиции и западните влијанија. Таа претставува комбинација на петкуполна градба комбинирана со базиликален тип и развиен пишан крст во основата, обиколен со тремови карактеристични за македонските цркви, со што ги задоволит желбите на верниците да им изгради цркви слични на „Грачаница на Косово“. Првобитната камбанарија на челната фасада не била истакната, доградена е подоцна во 30-тите години на XX век. Овој монументален објект импресионира како со својата надворешност, со разиграните горни партии така и со внатрешноста обликувана со барокни елементи.

Црквата Св. Троица во Нова Варош Андреја со својата тајфа од 16 ѕидари и дрводелци ја изградил помеѓу 1857–1873 година како еднокорабна градба со купола издигната на висок тамбур. Кај оваа црква е присутна инспирацијата од моравската школа, која доаѓа до израз во обработката на куполата и олтарната апсида.

И кај Соборната црква Св. Троица во Пирот (1868) со базиликална просторна концепција со трем и купола над наосот, присутно е стилско мешање на византиски и барокни елементи, со што Дамјанов останува доследен во примената на локалните традиции и западните влијанија.

Во Босна, Дамјанов ги изградил Соборната црква во Сараево и црквата во Чајниче. Кај сараевската црква посветена на Св. Богородица (1863–1868) Дамјанов ја применува трикорабната просторна шема со пет куполи издигнати на тамбури и кулакамбанарија на челната фасада со барокно-класицистички форми. Мешањето на стиловите и кај овој објект е нагласено како во просторното решение и во општата композиција, така и во елементите на второстепената пластика, профилаците и декорацијата, додека, пак, кај црквата во Чајниче посветена на Св. Богородица (1857–1863) со осумнаесет слепи калоти се чувствуваат ориентални влијанија.

Во Херцеговина, Дамјанов со својата тајфа работел на градбата на Соборната црква во Мостар. Тој како познат и прочуен градител, како што веќе наведовме, бил повикан да ја доврши градбата на црквата која била прекината поради пукање на столбовите и ѕидовите. И кај овој објект Андреја останува доследен на своите градителски концепции, вклопувајќи ја мостарската црква во херцеговскиот амбиент како

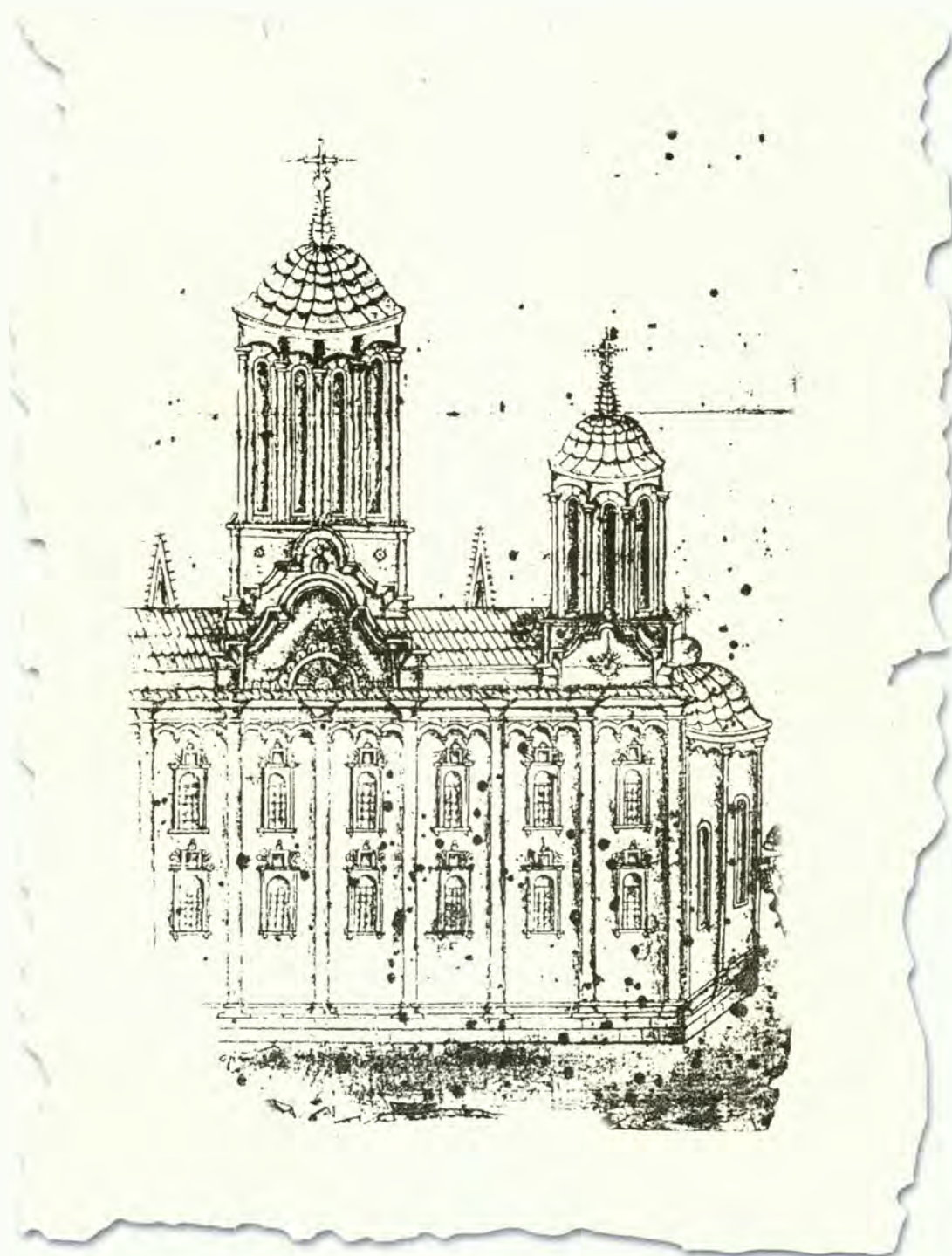
неразделна органска целина. Примената на декоративната пластика со вегетабилни и зооморфни мотиви доаѓа до израз кај трите влезни портали во кои се чувствува влијанието од Приморјето.

За жал, црквата денес не постои, урната е во војната од 1992 година.

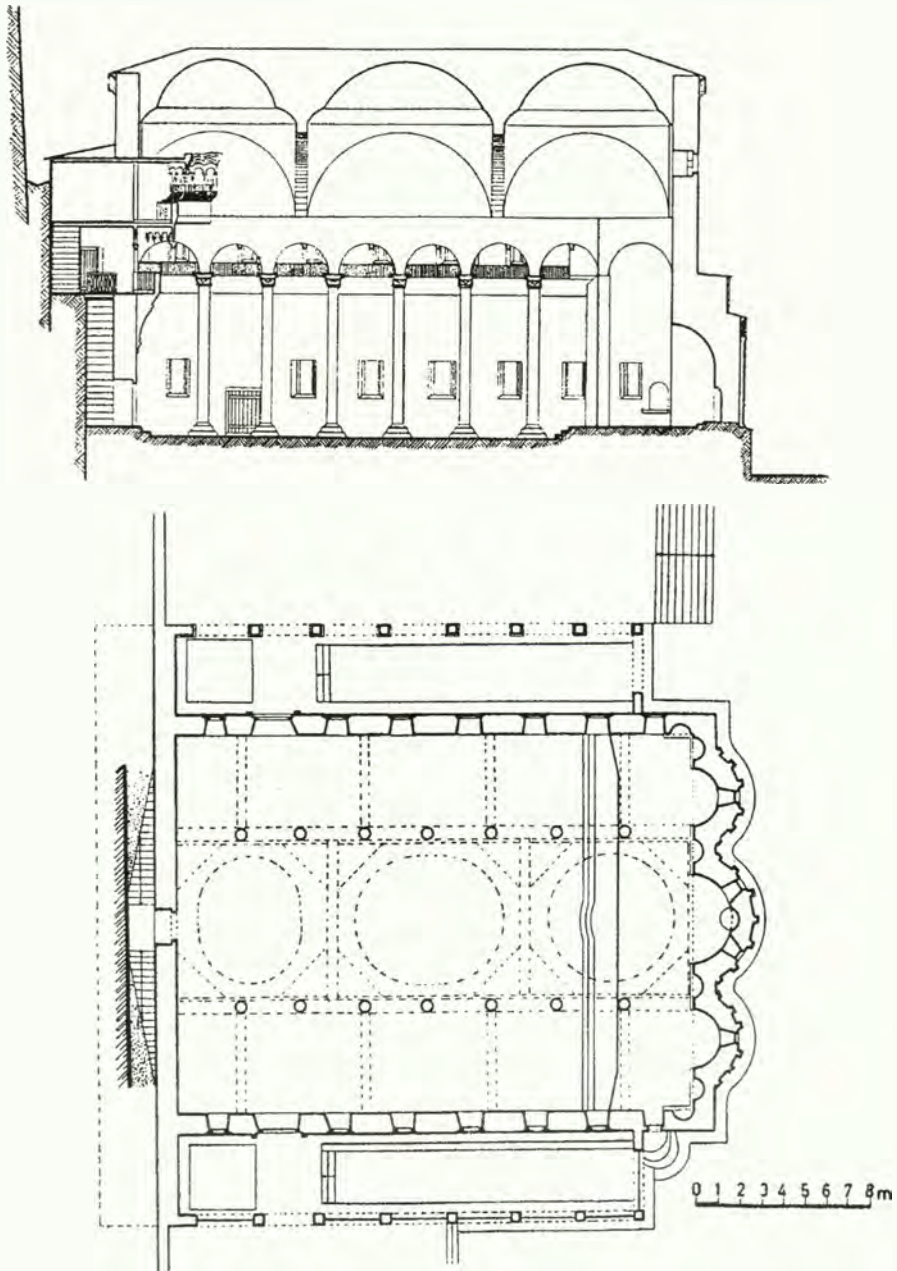
По долгогодишна творечка и напорна работа, мајсторот Андреја Дамјанов умира на 65-годишна возраст во Велес, некаде во втората половина на 1878 година. Погребан е на гробиштата крај неговата црква Св. Пантелејмон.

Оставајќи зад себе околу 40 дела, иако половината не се идентификувани, мајсторот Андреја, познат и признат градител на Балканот, со своето градителско дело изврши видно влијание врз творештвото на неговите современици и следбеници.

Неговиот син Даме Андреев (околу 1847–1921) е последен градител од семејството Рензовци. Во неговите реализации се чувствува тенденција за редукција на декоративните елементи и за создавање пречистен стилски израз, што го навестува новото време во развојот на македонската сакрална архитектура.

СЛ. 1 – ДЕЛ ОД ОРИГИНАЛНИОТ
ПРОЕКТ ЗА СОБОРНАТА
ЦРКВА ВО САРАЕВО

СЛ. 2 – ОСНОВА И ПРЕСЕК НА ЦРКВАТА
СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН ВО ВЕЛЕС

СЛ. 3 – ЦРКВАТА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН
ВО ВЕЛЕС

СЛ. 4 – ЦРКВАТА СВ. НИКОЛА
ВО КУМАНОВО

СЛ. 5 – ЦРКВАТА СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ
ВО ГОРНО ЧИЧЕВО, ВЕЛЕШКО

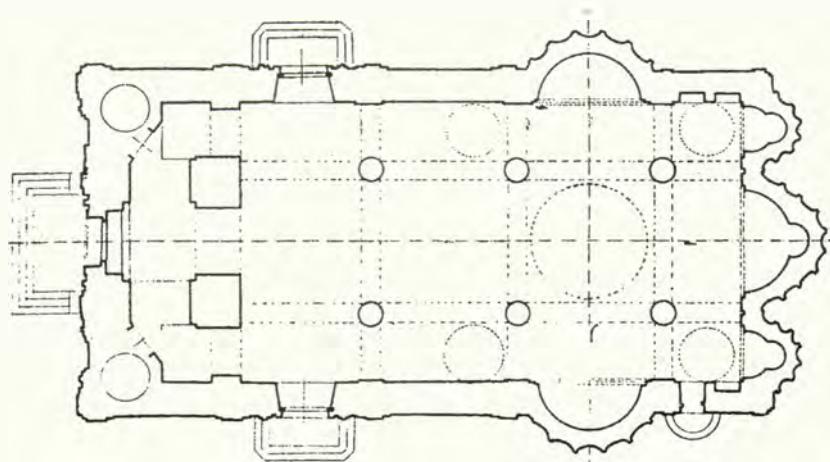

СЛ. 6 – ЦРКВА ВО МАНАСТИРОТ ЈОАКИМ ОСОГОВСКИ
КРАЈ КРИВА ПАЛАНКА

СЛ. 7 – ЦРКВАТА СВ. ЃОРЃИЈА
ВО СМЕДЕРЕВО

СЛ. 8 – ОСНОВА
НА ЦРКВАТА
СВ. ЃОРЃИЈА
ВО СМЕДЕРЕВО

СЛ. 9 – ЦРКВА СВ.
ДУХ ВО НИШ

СЛ. 10 – ЦРКВАТА
СВЕТА ТРОИЦА
ВО МОСТАР